

ПОСТМОДЕРНА РЕЛІГІЙНІСТЬ

Юрій БОРЕЙКО

Православний чинник у контексті постмодерної релігійності в Україні

У статті з'ясовується місце православного чинника серед форм вияву постмодерної релігійності в Україні. Встановлено, що релігійні практики сучасних православних віруючих характеризуються зниженням рівня інституційних та поширенням позаінституційних форм релігійності.

Ключові слова: постмодернізм, релігійність, позаінституційні форми релігійності, православний віруючий.

В умовах зміни парадигм людського мислення, що викликана постмодерністськими тенденціями, сучасне християнство змушене відповідати на виклик часу. В Україні поряд з православ'ям співіснують найрізноманітніші світоглядні системи, що синкретизують у собі елементи різних культурних традицій. Світогляд православних віруючих характеризується еклектичністю, що зумовлено полікультурністю, поліконфесійністю, неординарністю релігійності, традиціоналізмом, багатоманіттям соціальних факторів. Наявність синкретизму в релігійній свідомості сучасних православних віруючих в Україні засвідчує реміфологізацію, своєрідний процес трансформації світогляду, появу явища, яке в постмодерній культурі отримало назву неоміфологічної свідомості. Відтак строкатість світоглядних уявлень сучасних українців є наслідком їх неоднозначної духовної історії та виявом нинішніх загальносвітоглядних процесів у світі.

Соціолог релігії Т. Лукман в 60-х роках минулого століття звернув увагу на те, що при занепаді церковноорієнтованої релігії позацерковна релігійність може зберігатися й навіть зростати. Він вважає, що людина нездатна жити без досвіду трансценденції і сакралізації світу, тому

змушена створювати в сучасному суспільстві свою власну «приватну» релігію, модернізуючи традиційне християнство, синкретично поєднуючи його з іншими релігійними традиціями. На думку вченого, саме ця «невидима релігія», яка виникає на основі різноманітних релігій і культів, гарантує людині автономію і можливість самореалізації. Відтак Т. Лукман дійшов висновку, що релігійність є рисою, властивою самій природі людини, тому змінюються лише форми прояву релігійності, які він пов'язує із соціальними змінами¹.

Аналізуючи становище християнства в епоху постмодернізму, Г. Рормозер пише, що принцип нескінченного багатоманіття форм життя і субкультур, які звеличуються як прогрес в поширенні свободи, призвів до анархізації культури. Він зазначає, що коли процес дехристиянізації триватиме далі, то настане тотальна «приватизація» християнства, воно буде розглядатися виключно як суто особиста справа кожної людини. Приватизація християнства означала б також кінець вільного суспільства, пов'язаного нормами правової держави².

А. Колодний наголошує на амбівалентному стані релігійності віруючого, еkleктичному синтезі догматів різних вірувань (традиційних і нетрадиційних, традиційних вірувань з позавірповідною містикою, поєднання західної релігійності зі східною). Вчений вважає суттєвими рисами християнства доби постмодернізму уособистіснення релігійності, переміщення її в сферу індивідуального, втрату релігійністю стану родової традиції, засобу зв'язків з одновірцями в усталених формах³. Він зауважує, що дослідники часто визначають це явище як стан занепаду християнської культури, оскільки вірні мають дифузну релігійність.

На процеси трансформації світогляду сучасного віруючого вказують й інші дослідники. Так, А. Арістова зазначає, що сучасна ментальність характеризується формуванням складних, багатопланових світоглядних комплексів, де дивовижним чином переплетені уявлення наукові і релігійні, філософські і практично-буденні, раціональні і містичні, прагматичні і романтичні, новоміфологічні й традиційні⁴.

З огляду на динаміку трансформаційних процесів у релігійній сфері особливого значення набуває визначення місця православного чинника в постмодерній релігійності, яка має широкий спектр рис та форм вияву.

Сучасні соціокультурні зміни знижують рівень інституційної релігійності та сприяють її перетворенню на індивідуальну, персоніфіковану з об'єктивним потягом до таємничого і трансцендентного. Православним віруючим властива гетерогенна, неструктурована, анонімна релігійність, яка віддзеркалює суперечності, що породжені добою постмодернізму. За

висловом В. Єленського, формується система вірувань і практик, організована навколо церковного ядра з набором цінностей, символів, звичаїв і поведінкових норм, з поєднанням елементів громадянської релігії і дохристиянських вірувань, сумнівних з церковної точки зору. Йдеться про конструювання та реконструювання позацерковних, надзвичайно суперечливих «дифузних» виявів релігії⁵.

Особливістю релігійної ситуації у світі є тенденція до поширення позаконфесійної та позацерковної релігійності, що знаходить своє відображення в Україні. Сучасна людина не відчуває потреби дотримуватися традицій і обрядів, правил співжиття своєї конфесії, зменшується кількість воцерковлених віруючих, втратила свою сакральність церковно-обрядова практика, яка сприймається як одна з можливих культурно-релігійних традицій, доволіно поєднуються традиційні обрядові форми з новими. Постмодерн створив умови для вибору і зміни конфесійної належності, яка визначалася на все життя батьками або домінуючою конфесією. Як зазначає А. Колодний у згаданій праці, в добу постмодерну «зникла сім'я як «домашня церква», а відтак відходять у видовищу традицію колись сакральні домашні обряди, зникла необхідність дотримання традицій і обрядів своєї конфесії в домашніх умовах, не спрацьовує принцип відтворення усталеної релігії як вияв сімейної традиції, а водночас, за умов урбанізації, не спрацьовує громадська думка як чинник-контролер збереження і відтворення певних традиційних релігійних форм і функцій». За висловом М. Еліаде, новий тип релігійності продукує нерелігійна, невіруюча людина, а сучасні релігійні модифікації породжені перетворенням екзистенційного досвіду *homo religiosus* на розколоте і відчужене існування *homo saecularious*⁶.

Специфіка православної релігійності полягає у вирішальній ролі обрядового аспекту для релігійної ідентичності. У житті православних віруючих культова практика має найвагоміше значення. Як зазначає Л. Рязанова, «Православним не можна стати без таїнства хрещення, не можна вважати себе членом православної церкви без таїнства причастя, проблемним стає факт спасіння, якщо померлий не сповідався й не соборувався перед смертю»⁷. Окрім релігійних практик і релігійних обрядів спільними рисами православної інституційної релігійності є традиціоналізм, церковний інститутоцентризм, роль церковних авторитетів у тлумаченні Біблії, примат колективного над індивідуальним у релігійних пошуках. Проте, як зауважує А. Колодний, на суспільному рівні функціонування релігії постмодерн виявляється в десакралізації Священних писань, що постають як культурно-історичні пам'ятки, при вивченні яких

застосовуються методи сучасного наукового пізнання. Натомість ореолу святості набирають праці засновників нових християнських течій – Вісаріона «Последний Завет», праці Джона Сміта в Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів, архієпископа Іоана Бериславського в Церкві воскресаючої Богородиці. Водночас зникає довіра до теологічної основи історії та її християнської інтерпретації. Все це трансформує традиційне розуміння Бога. Відбувається розмивання церковної організації як сакральної інституції, йде неупинний процес дроблення, диференціації релігій⁸.

Соціологічні дослідження засвідчують існування розриву між декларацією релігійності і релігійними практиками людей. Наприкінці останнього десятиліття соціологи фіксували зростання самодекларацій релігійності. За даними Центру Разумкова станом на кінець 2010 року, порівняно з 2000 роком, число громадян, які визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Відповідно, зменшилося число тих, хто вагається між вірою і невір'ям (з 23% до 12%), і невіруючих (з 12% до 8%). Зміни часток переконаних атеїстів, байдужих до питань віри і громадян, які не змогли визначитися в цьому питанні, є статистично не значимими через невелику чисельність цих груп. Але високі самодекларації релігійності поєднувалися з набагато скромнішими релігійними практиками. Дослідження 2010 року зафіксували 23% тих, хто принаймні щомісяця відвідував богослужіння. Для значної частини віруючих характерне недостатнє знання християнських догматів. Релігійні практики часто здійснюють особи, які не ототожнюють себе з віруючими. Так, за даними соціологічних досліджень 2010 року, релігійні служби відвідують 6% невіруючих⁹. Це свідчить про сприйняття і виконання обрядів як соціокультурних, традиційних дій.

Значна кількість православних віруючих не завжди співвідносить себе з якоюсь конкретною релігійною організацією, вважаючи себе просто християнами чи православними, що свідчить більше про соціокультурну ідентифікацію, ніж релігійну. Як зазначає за результатами дослідження М. Паращевін, більше половини віруючих (57%) відвідують церкву рідко, близько 20% не відвідують її ніколи чи майже ніколи, а постійно відвідують церкву лише 8% віруючих. Подібною є й ситуація щодо молитов – трохи переважають ті особи, які моляться не часто. Якщо скласти тих, хто молиться рідко, дуже рідко і ніколи чи майже ніколи, то загальна частка таких віруючих складе більше половини (53%), тоді як часто чи дуже часто молиться 47% віруючих¹⁰.

Православну релігійність характеризує не лише наявність обов'язкових релігійних практик, а й відсутність чітких вимог і контролю за виконанням ритуалу. Таким, що не відлучився від церкви, наприклад, вважається

православний віруючий, який хоча б раз на рік сповідався та причащався. Для більшості віруючих релігія виступає не як система поглядів, а як сукупність певних релігійно-значимих дій. Вони традиційно виконують релігійні обряди, дотримуються звичаїв, пов'язаних з дозвіллям, відзначають у релігійних формах важливі моменти особистого чи громадського життя. Обрядово-побутова релігійність поряд з офіційними культовими приписами містить елементи віджилих релігій або запозичення із суміжних релігійних течій і виступає як звично-автоматична та нормативна релігійна поведінка .

Обрядово-побутовий компонент у системі проявів релігійності є найбільш консервативним. Православні публіцисти виокремлюють категорію обрядовірців, які сутність віри вбачають у виконанні церковних настанов і складають стабільну основу усталеного церковного життя. Іншу категорію віруючих визначають як таку, що заперечує будь-які зміни і нововведення на кшталт катехізації, рідко відвідує храми, зате відрізняється великими пожертвами. Представники церкви визнають, що саме ці віруючі, а не воцерковлені, є джерелом основних доходів¹¹. У взаємодії церковної спільноти з представниками великого бізнесу і середнього класу, які значною мірою сприяють відновленню храмів, на думку церкви, важливою є реалізація прозорих соціальних проектів із залученням благодійників. Така співпраця сприятиме реальному воцерковленню схильних до благодійності, адже певним категоріям людей легше наблизитися до Церкви добрими справами, ніж через зовнішню обрядовість¹². Відтак релігійність сучасних українських віруючих має помітно поверхневий характер і в багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог.

Говорячи про релігійність українців у 2000-х роках, зазначає В. Єленський, не можна оминати низький рівень реальної участі віруючих у діяльності релігійних організацій. Ледве більше 7% опитаних мають «тісні» й «дуже тісні зв'язки» з Церквою. Українці, опитані в рамках програми *Aufbruch*, активну співпрацю з громадою поставили лише на десяте місце серед критеріїв християнськості¹³. Низька інтенсивність парафіяльного життя і слабкий зв'язок православних християн з релігійною громадою і ширше – з Церквою, серйозно непокоїть ієрархів і духовенство. Така ситуація не сприяє чималій кількості віруючих у задоволенні внутрішньої потреби у вірі, створюючи сприятливі умови для поширення нових форм релігійності, які загрожують автентичності православного віросповідання.

Пасивність у церковному житті, низький рівень залучення у справи релігійної громади поєднується з дуже високим рівнем довіри до Церкви.

Не завадили такому переконанню міжцерковні конфлікти і внутрішньо-церковні проблеми. Протягом згадуваних досліджень, що проводилися соціологічною службою Центру Разумкова з 2000 року по 2010 рік, Церква незмінно посідала першу позицію за рівнем довіри серед усіх суспільних інститутів. Так, за результатами останнього дослідження, довіру до Церкви засвідчили 72,5% опитаних (у 2000 році довіряли – 63,1%)¹⁴. За даними компанії Research & Branding Group, а також соціологічної групи «Рейтинг» у квітні 2012 року релігія і віра для українців є даниною національним традиціям (42%) і моральним нормам (32%). Приблизно четверта частина опитаних (24%) вбачає у ній особисте спасіння¹⁵. Дані соціологічних досліджень пояснюються, очевидно, шануванням історичної церковної спадщини як суттєвою рисою народної релігійності.

Відродження традиційного культурного архетипу супроводжується і відновленням практики патронування церкви носіями влади, які стають гарантами недоторканності церковного майна. За висловом В. Єленського, «великі гроші» прагнуть визначати життя не лише окремих православних парафій, а й епархій і навіть керівних центрів, впливати на кадрові переміщення і нові призначення. Останнім часом робляться спроби перетворити православ'я на ідеологію – концепт, який би окреслив прийнятну для нової влади історіософську схему, а також санкціонував її новий геополітичний курс і гуманітарну політику¹⁶.

Очевидно, що православні церкви в Україні змушені враховувати у своїй діяльності трансформації, яких зазнає світогляд сучасної людини, освіченої й обізнаної в багатьох сферах знань і суспільного життя. Водночас спостерігається еклектичність та синкретичність релігійних поглядів та уявлень, недостатнє знання релігійних догматів більшою частиною віруючих, формування уяви про християнство як одну із можливих культур, певною мірою як фольклорне явище. Постмодерн, як зазначає О. Саган, формує новий тип віруючого, утримання якого у лоні Церкви є однією із найскладніших проблем православ'я¹⁷.

За дослідженнями Центру Разумкова, здійснюваними у 2010 році, віруючими себе вважав 71% опитаних. Значна кількість людей, які віряють у Бога, можливо, пояснюється поширенням нової «еклектичної релігійності, яка відкидає інституційні рамки, жорсткість церковних приписів, але, водночас, чинить опір раціональності й обмеженості цього світу. На такому ґрунті зростають різні неортодоксальні вірування (магія, чаклунство, віра в НЛО, астрологія тощо), а також вражаюча для країн, чия культура формувалась під вирішальним впливом християнства, віра в реінкарнацію»¹⁸.

У цьому контексті значний вплив на сучасний тип релігійності православних віруючих здійснюють новітні форми язичництва, які актуалізують архетипічний код. У релігійній свідомості великого прошарку віруючих, що вважають себе православними, співіснують компромісні форми християнства, язичництва та неоязичництва, утворюючи обрядовий синкретизм, адже православним віруючим притаманне онародовлення релігії. Обрядовірство демонструє схильність українців до практичності у взаєминах з об'єктом віри та вкорінену стихійну інтимну релігійність. Наявність у релігійній свідомості сучасних православних українців язичницьких компонентів викликана не лише традиційними міфологічними символами і ритуальними діями, а й несумісними з християнством квазірелігійними феноменами як от: позарелігійний містицизм, парапсихологічні експерименти тощо. Відтак у православному середовищі відбуваються процеси синкретизації християнських уявлень та обрядів з науковими уявленнями, магічними компонентами, окультними практиками тощо. У свідомості людей зберігається пласт позацерковної релігійності у вигляді віри у віщі сни, прикмети, чаклунство і магію.

Синкретизації свідомості пересічного православного українця сприяє розкол українського православ'я. Як і раніше, православ'я в Україні не має єдиного інституційного оформлення: діють три чисельні православні церкви – Українська Православна Церква (УПЦ), Українська Православна Церква – Київський патріархат (УПЦ-КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) та кілька невеликих угруповань, які сповідують окремі версії православного віровчення. За соціологічними дослідженнями в листопаді 2010 року, пояснення виникнення конфліктів тим, що «істинна Церква повинна довести свою перевагу над іншими», зустрічається у відповідях найрідше – 13,9%. Частіше називалися причини, пов'язані з політичним (26,9%) і національним (17,7%) характером конфліктів між церквами, а також з жаданням влади церковними ієрархами (39,4%)¹⁹.

Наявність в українському суспільстві декількох православних юрисдикцій демонструє конфесійний плюралізм, проте у сфері міжцерковних відносин важливе значення має політичний чинник, що не сприяє діалогу між православними інституціями.

Отже, динаміка трансформаційних процесів у середовищі православних віруючих України, зумовлена постмодерном, характеризується якісно новими рисами та формами вияву релігійності православних віруючих. Релігійні практики сучасних віруючих характеризуються зниженням рівня інституційних та поширенням позаінституційних форм. На становлення православної релігійності в умовах церковного розколу

значною мірою впливає політичний чинник, пов'язаний з цивілізаційним вибором, що є предметом наступних досліджень.

- ¹ Руткевич Е. Д. Томас Лукман / Е. Руткевич // Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 227–231.
- ² Рормозер Г. Кризис либерализма [Пер. с нем] / Г. Рормозер. – М.: ИФРАН, 1996. – С. 92–93.
- ³ Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства / А. Колодний // Християнство доби постмодерну : [колективна монографія] / За ред. А. Колодного. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців, 2005. – С. 17.
- ⁴ Арістова А. В. М. Еліаде про релігійність «нового типу» / А. В. Арістова // Мірча Еліаде як класик світового релігієзнавства. Зб. наук. статей. – К.: Парапан, 2007. – С. 35.
- ⁵ Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліття. [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України: [сайт] / В. Єленський. – Режим доступу: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (01.03.2011). – Назва з екрану.
- ⁶ Элиаде М. Трактат по истории религий : В 2 т. / М. Элиаде. Пер. с фр. А. А. Васильева. – СПб.: Алетейя, 1999. – Т. 2. – 1999. – С. 400.
- ⁷ Рязанова Л. С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л. С. Рязанова. – К.: Видавництво «Біла криниця», 2004. – С. 141.
- ⁸ Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства / А. Колодний // Християнство доби постмодерну : [колективна монографія] / За ред. А. Колодного. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців, 2005. – С. 21.
- ⁹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 р.). – Київ: Центр Разумкова, 2011. – С. 31–38.
- ¹⁰ Парашевин М. Релігія та релігійність в Україні / М. Парашевин / За ред. С. Макеєва. Передне слово О. Іващенко. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 17-41.
- ¹¹ Шрамко Александр, священник. По поводу «усталости от церковности» [Електронний ресурс] // Релігія в Україні [сайт] / А. Шрамко, священник. – Режим доступу: www.religion.in.ua/.../11873-po-povodu-ustalosti-ot-cerkovnosti.html (12.09.2011). – Назва з екрану.
- ¹² Огульчанський Богдан, протоієрей. Життя і рух в церкві: минуле, сучасне, майбутнє. Міркування про Православ'я в Україні. [Електронний ресурс] // Релігія в Україні: [сайт] / Б. Огульчанський, протоієрей. – Режим доступу: www.religion.in.ua/.../14434-zhittya-i-rux-v-cerkvi-minule-suchasne-majbutnye-mirkuvannya-pro-pravoslavlya-v-ukrayini.html (03.02.2012). – Назва з екрану.

- ¹³ Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліття. [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України: [сайт] / В. Єленський. – Режим доступу: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (01.03.2011). – Назва з екрану.
- ¹⁴ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 р.) – Київ: Центр Разумкова, 2011. – С. 40.
- ¹⁵ Релігійність українців за роки незалежності зросла, але до церкви вони ходять рідко [Електронний ресурс] // : Релігія в Україні [сайт]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/.../15833-religijnist-ukrayinciv-za-roki-nezalezhnosti-zrosla-ale-do-cerkvi-voni-hodyat-ridko.html (12.04.2012). – Назва з екрану.
- ¹⁶ Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліття. [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України: [сайт] / В. Єленський. – Режим доступу: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (01.03.2011). – Назва з екрану.
- ¹⁷ Саган О. Православна ортодоксія у світі релігійного постмодерну / О. Саган // Християнство доби постмодерну : [колективна монографія] / За ред. А. Колодного. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців, 2005. – С. 190.
- ¹⁸ Єленський В. Релігійність в Україні: характер і напрями змін / В. Єленський // Християнство доби постмодерну : [колективна монографія] / За ред. А. Колодного. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців, 2005. – С. 173.
- ¹⁹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 р.) – Київ: Центр Разумкова, 2011. – С. 51.

SUMMARY

Yuriy Boreyko

Orthodox factor in the context of postmodern religion in Ukraine

The article turns spot Orthodox factor among postmodern religious forms of expression in Ukraine. Found that religious practice modern Orthodox believers are characterized by lower levels of institutional and non-institutional forms of religion spread. Keywords: postmodernism, religion, non-institutional forms of religion, Orthodox believer.